

1926 KARADENİZ SEYYAR SERGİSİ'NE KATILAN RESSAMLAR ve TABLOLARI ÜZERİNE

On the Painters Who Participated in the 1926 “Karadeniz” Floating Exhibition and Their Paintings

Elvan TOPALLI¹

Özet

1925 yılında Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey'in, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki bütçe görüşmeleri sırasındaki önerisiyle, Mustafa Kemal Atatürk ve Meclis'in onayıyla, İstanbul Ticaret Odası'nın da desteğiyle ilk kez bir seyyar sergi düzenlenmiş, serginin mekânı Karadeniz vapuru olmuştur. 1926 yılının Haziran ayında İstanbul'dan yola çıkan vapur, Avrupa'da 12 ülkenin 16 limanını dolaştıktan sonra Eylül ayında İstanbul'a dönmüştür. Serginin hazırlanışı, tanıtımı ve yolculuk boyunca yapılacak etkinlikler vb kapsamlı şekilde planlanmış; en ince detaylar düşünülmüş, uzman kişilerden destek alınmıştır. Bunlara dair anı kitapları, yerli ve yabancı gazete yazıları karşımıza çıkmaktadır. Ama tüm bu kaynaklarda, Sanayi-i Nefise Mektebi öğrencilerinin sergiye katıldıklarından veya sergide Güzel Sanatlar eserlerine yer verildiğinden söz edilmekle kalmış; özellikle zanaat sınıfına girebilecek el işleri ve ticari mallardan kısaca bahsedilirken sergideki tablolardan ya da hangi ressamın sergiye katıldığından bahsedilmemiştir. Namık İsmail'in sergi logosunu hazırladığı bilgisi haricinde sadece birkaç kaynakta, İbrahim Çallı'nın Atatürk portresinin sergide yer aldığından söz edilmiştir. Sergiye ait görsellerden anlaşıldığı kadarıyla tablolar duvarlara asılmıştır. Hatta yazılı kaynaklarda belirtildiği üzere tabloların yanı sıra çeşitli fotoğraflar, ticari levhalar ve çizelgeler de ziyaretçilere sunulmuştur. Sergi bağlamında bakıldığında fotoğraflar ve tablolar, burada satış amaçlı sergilenmediği gibi bu, bir sanat sergisi de değildir. Serginin iki amacı vardır: Birincisi Türkiye'nin belli başlı ürünlerini Avrupa'ya tanıtmak ve Türk tüccarların Avrupa'daki ilgili kişilerle bağlantı kurmasıyla ticaretin geliştirilmesi; ikincisi ise Cumhuriyet'in ilanı sonrasında hızla gelişen Türkiye'yi, Avrupa'ya tanıtmak. Dolayısıyla böyle bir konseptte ressamın tablolarına yer verilmesi önemli ve dikkat çekicidir. Ayrıca vapurdaki 285 yolcu arasında sanat tarihçisi Celal Esad (Arseven), onun kızı olan ilk Türk kadın gazeteci Bedia Celal Hanım, ilk kadın heykeltıraş Nermin (Faruki) Hanım gibi isimlerin yer alması, serginin, sanat tarihi açısından önemini artırmaktadır. Sergiye dair kaynaklarda katılımcı ressamın ve tablolarının adı olmadığı gibi tespit edebildiğimiz resamlara dair kitaplarda da bu serginin adının geçmediği

¹ Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, elvant@uludag.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1274-8705

görülmüştür. Sonuç olarak bu yazıda, sergideki ressamalara ve tablolarına, belirlenebildiği ölçüde yer verilerek yorumlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Seyyar Sergi, Karadeniz, 1926, Namık İsmail, Tablo

Abstract

In 1925, with the proposal of the Minister of Commerce Ali Cenani Bey during the budget negotiations in the Turkish Grand National Assembly, with the approval of Mustafa Kemal Atatürk and the Assembly, and with the support of the Istanbul Chamber of Commerce, a mobile exhibition was held for the first time, and the venue of the exhibition was the Black Sea ferry. The ferry, which departed from Istanbul in June 1926, returned to Istanbul in September after traveling through 16 ports of 12 countries in Europe. The preparation of the exhibition, its presentation and the activities to be held throughout the journey were planned in a comprehensive way; the smallest details were considered and support was received from experts. We come across memoirs, local and foreign newspaper articles about them. But in all these sources, it is only mentioned that the students of Sanayi-i Nefise Mektebi participated in the exhibition or that Fine Arts works were included in the exhibition; while the handicrafts and commercial goods that can be classified as crafts are briefly mentioned, the paintings in the Exhibition or the painters participating in the exhibition are not mentioned. Except for the information that Namık İsmail prepared the logo for the exhibition, only a few sources mention that İbrahim Çallı's portrait of Atatürk is included in the exhibition. As understood from the visuals of the exhibition, the paintings were hung on the walls. In fact, as stated in the written sources, various photographs, commercial signs and charts were presented to the visitors as well as the tables. In the context of the exhibition, photographs and paintings are not exhibited here for sale, and this is not an art exhibition. The exhibition has two purposes: First, to promote Turkey's main products to Europe and to develop trade by connecting Turkish traders with relevant people in Europe; the second is to introduce Turkey, which has developed rapidly after the proclamation of the Republic, to Europe. Therefore, it is important and remarkable to include paintings by painters in such a concept. In addition, the fact that among the 285 passengers on the ferry are art historian Celal Esad (Arseven), his daughter, the first Turkish female journalist Bedia Celal Hanım, and the first female sculptor Nermin (Faruki) Hanım, the exhibition also increases its importance in terms of art history. It has been seen that the names of the participating painters and their paintings are not mentioned in the sources related to the exhibition, and the name of this exhibition is not mentioned in the books about the painters we can identify. As a result, in this paper, the painters and their paintings in the exhibition will be tried to be interpreted by giving place to the extent that it can be determined.

Keywords: Floating Exhibition, Karadeniz, 1926, Namık İsmail, Painting

Giriş

1926 yılında Karadeniz vapurunda düzenlenen seyyar sergi ile ilgili makaleler, kitaplar, belgesel ve kısa filmler mevcuttur. Vapurun ikinci kaptanı Süreyya Gürsu'nun kitabı ile Celal Esad Arseven'in kitabı, ayrıca Bedia Celal'in, Vâlâ Nureddin'in, Yunus Nadi'nin ve diğer gazetecilerin yazıları, birinci elden kaynaklardır. Gazete arşivi tarafımızdan hâlâ taranmakla birlikte şimdiye kadar yerli gazetelerde yaklaşık yüz yazı tespit edilmiştir. Bunlar, *Milliyet*, *Cumhuriyet*, *Akşam*, *Vakit*, *Resimli Gazete* gibi gazetelerde görülmektedir. Yabancı gazetelerdeki haberlere henüz sayıca daha az ulaşılmış; ama bu konudaki Türkçe yayınlarda yer almayan bazı haberlere de rastlanmıştır. Ayrıca kaynaklarda, vapurun uğradığı tüm ülkelerin yerel basınında sergiden bahsedildiği belirtilmiştir.

Söz konusu kaynakların çoğunluğundan yararlanılarak çekilen, yaklaşık bir saat süren, 2004 yılı yapımı bir belgesel film vardır ki çalışmamızın çıkış noktası bu olmuştur. Ayrıca vapuru, Londra'da gösteren iki buçuk dakikalık küçük bir film bulunmaktadır². İş Bankası'nın 96.yıl reklam filminde de Karadeniz vapurundaki serginin canlandırıldığı görülmektedir³. Gidilen ülkelerde başka film çekimleri yapıldığına dair sözlere rastlanmış ama Londra örneği haricinde bunlara ulaşılamamıştır. Buna karşılık yarım saat kadar süren 2005 Hollanda yapımı belgesele ulaşılmış; seyyar sergiden bahsedilen bu belgesel, bir tablo tespitinde yararlı olmuştur⁴.

Diğer taraftan sergi ile ilgili olarak yayınlanan kitaplarda ve araştırmalarda, özellikle yolculuğa, sergilenenlere, ticarete, tanıtım ve reklamcılığa ağırlık verildiği; sergide yer alan ressamalar ve tablolarına değinilmediği görülmüştür⁵. Burada şimdiye kadar tespit edebildiğimiz örneklerle yer verilecektir. Bu ressamalarla ilgili biyografik kitaplarda da seyyar serginin bahsi geçmemektedir⁶. Bu

² www.britishpathe.com/asset/75126 (Erişim: 31.03.2024).

³ <https://www.youtube.com/watch?v=3abDmZx6Wzk> (Erişim: 31.03.2024).

⁴ <https://anderetijden.nl/aflevering/29/Diplomatiek-spel> (Erişim: 31.03.2024).

⁵ Örn: Hakan Adıgüzel, Çağdaş Pazarlamanın Modern Sunumu Yüzen Fuarlar, Haliç Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2009; Murat Başarır, Yaşar Zorlu, Seyyar Sergi Karadeniz Vapuru'nun (1926) Dönem Gazetelerinde Sunumu ve Tanıtım Turunun Halkla İlişkiler Açısından İncelenmesi, Erciyes İletişim Dergisi, cilt 9, sayı 2, Temmuz 2022, s.951-977; Yüksel Çoban, Atatürk Dönemi Tarım, Sanayi ve Ticaret Sergileri, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011; Ayda Kaya, Avrupa Türkiye Cumhuriyeti'yle bu geminin güvertesinde tanıştı, Hürriyet Pazar Özel, 24 Nisan 2005, s.17; Erol Makzume, Karadeniz'le Devriale, Atlas Tarih, 2017, s.134-135; Sinan Meydan, Yüzen Sergi, Sözcü Gazetesi, 14 Haziran 2021, s.2; Lemi Özgen, Bir Ulus Kendini Tanıtıyor, SkyLife, sayı 2, 2007, s.76-84; Gülden Özkan, "Erken Dönem Kamu Diplomasi ve Halkla İlişkiler Örneği Olarak Seyyar Sergi Karadeniz Vapuru", Atatürk ve İletişim-Medya, İletişim ve Toplumsal Dönüşüm, (ed. Özden Toprak), Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2021, s.199-236; Fatma Filiz Özsuca, Yerli Mallar Sergileri-Erken Türkiye Cumhuriyeti Uygulamaları, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019; Remziye Öztürk, Ulus Markalama ve Türkiye'deki Ulus Markalama Girişimleri, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Tezi, 2019; Ayşegül Sezer, Mehmet Emin Kahraman, Grafik Tasarımda Tanıtma Kavramı ve 1923-1950 Dönemi Türkiye Turizm Tanıtım Afişleri, Turkish Studies-Social, 16 (3), s.1209-1221; Kudret Sinan, İlk Yüzer Türk Sergisi O Değil, Bu!, Yıllarboyu Tarih Dergisi, sayı 4, 1979, s.23-25; Umut Şumnu, Yolcu Gemileri ve Modern İç Mekanlar: Küçük Hanım Avrupa'da Filmi Üzerinden Karadeniz Gemisini Yeniden Hatırlamak, Online Journal of Art and Design, cilt 10, sayı 3, 2022, s.49-63.

⁶ Örn: Gülce Çermikli, Namık İsmail'in Yaşamı ve Sanatı, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek

tespitler ve yorumlar paralelinde, burada ressamalara ve tablolarına dikkat çekilmek istenmiştir. Araştırmamız devam etmekte olup daha kapsamlı olarak ileride ortaya konması planlanmaktadır.

Osmanlı Devleti ve Uluslararası Sergiler, Türkiye Cumhuriyeti ve Seyyar Sergiler

19. yüzyılda, başta Fransa ve İngiltere olmak üzere çeşitli ülkelerde düzenlenen uluslararası sergiler, hem o ülkelerin farklı ülkeleri tanınmasına, hem kültürel ve ticari ilişkilerinin gelişmesine olanak sağlamıştır. Sergilere katılan ülkeler, tarım ve sanayi ürünlerinin yanı sıra kendi el ve güzel sanatlarına dair örnekleri de buralarda sunmaktadır. Dünya çapındaki ilk sergi, 1851 Londra Evrensel Sergisi'dir ve Osmanlı Devleti de sergiye katılan 28 ülkeden biridir. Osmanlı Devleti, daha sonra sırasıyla 1855 Paris, 1862 Londra, 1867 Paris, 1873 Viyana, 1876 Philadelphia, 1888 Barcelona, 1888 Köln, 1889 Paris, 1892 Filibe, 1893 Chicago, 1894 Anvers, 1896 Peşte, 1900 Paris, 1902 Torino, 1905 Liege, 1906 Tourcoing, 1910 Brüksel, 1911 Torino, 1914 Lyon ve 1915 Panama sergilerine katılmıştır. 1867 Paris Evrensel Sergisi, aynı zamanda Sultan Abdülaziz'in ziyaret ettiği, dolayısıyla bir Osmanlı padişahının ziyaret amaçlı gittiği ilk sergi olması dolayısıyla ayrıca önemlidir.

Bunların yanı sıra Osmanlı Devleti ise 1863 yılında uluslararası düzeyde olan Sergi-i Umûmî-i Osmânî'yi İstanbul'da gerçekleştirmiştir. Sergi mekânını iki yabancı mimar olan Marie-Augustin-Antoine Bourgeois ve Léon Parvillée tasarlamıştır. Sultanahmet'te yaptıkları bina, iki sene sonra yıkılmıştır. Sergide, tarım ürünleri, eliş ürünler, dokumalar, sanayi ve madencilik ürünleri, deri eşya, mobilya, halılar, müzik aletlerinin yanı sıra fotoğraflar, tablolar, karakalem çizimler, haritalar, baskı işleri ve kitaplar, mimari maketler ve çizimler yer almıştır. Erkekler ve kadınlar, farklı günlerde sergiye gezebilirken cuma ve cumartesi günleri Asâkir-i Nizamiye-i Şahane Mızıkası bedava konserler vermiştir. Aslında 1894 yılında da Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi tasarlanmış, mimari projeyi Raimondo D'Aronco üstlenmiş; ama İstanbul depremi nedeniyle bu sergi tasarısı olarak kalmıştır.

1889 Paris sergisi, İstanbul Ticaret Odası'nın doğrudan destek verdiği ilk uluslararası sergi olması ile ayrı bir öneme sahiptir. Ticaret Odası, daha sonra 1893 Chicago ve 1900 Paris Sergisi'ne de destek vermiştir. Bu desteğini Cumhuriyet sonrasında sürdüren Ticaret Odası, 1924 İstanbul Lehistan Sanayi Sergisi, 1925 Bakü Panayırı'nın ardından 1926 yılında Karadeniz vapurunda düzenlenen seyyar sergiye katkı sağlamıştır. Aslında bir seyyar sergi fikri, 1909 yılından beri Ticaret Odası'nın gündemindedir (G. Akçura, 2009: 184). 1923 yılında ise İstanbul'da bir panayır düzenlenmesi ve sergi açılmasına dair bir rapor düzenlemiştir (G. Akçura,

Lisans Tezi, 2009; İsmail Safa Günay, Büyük Türk Sanatkarı Namık İsmail'in Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1937; Zeynep Rona (Haz.), Namık İsmail, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992; Kıymet Giray, Hikmet Onat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995; Kaya Özsezgin, Sami Yetik, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997; Ahmet Kâmil Gören, Avni Lifij, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

2009: 58). Bundan üç yıl sonra Karadeniz seyyar sergisi gerçekleşmiştir. Daha öncesinde dünyada birkaç seyyar sergi örneği vardır; örneğin Almanlar, Baltık liman ve adalarını dolaşan bir sergi, Amerikalılar Güney Amerika, Meksika ve Antiller'i dolaşan bir panayır gemisi, 1909 yılında Ruslar, İstanbul'a da uğrayan bir seyyar sergi düzenlemiştir (E. Şencan Gürtunca, 2020: 42-43).

Daha sonraki yıllarda yüzer sergiler düzenlense de hiçbiri ilki olan Karadeniz Seyyar Sergisi kadar görkemli ve verimli olmamıştır. 1930 yılı için düşünülen seyyar sergi gerçekleştirilememekle birlikte sonraki seyyar sergiler arasında 1953 Tarsus gemisi Avrupa Seyyar Sergisi, 1954 Tarsus gemisi Amerika Seyyar Sergisi, 1979 Expomarine, Yıldırım fırkateyni ile 1999 Baltık Seyyar Sergisi, 2007 Samsun Gemisi Bluexpo Yüzer Sergi sayılabilir. Sadece seyyar sergilere değil, yerli sabit sergilere de ilham vermesiyle Karadeniz sergisi önemlidir ki, 1929 yılında Cumhuriyet döneminin ilk sabit yerli mallar sergisinin düzenlendiği görülmektedir.

Karadeniz Seyyar Sergisi'nin Hazırlanışı

Seyyar Sergi için ayrılacak bütçe hakkında mecliste bazı tartışmalar yaşanmıştır. 1925 yılında Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey'in, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki bütçe görüşmeleri sırasındaki önerisiyle⁷, Mustafa Kemal Atatürk ve Meclis'in onayıyla, İstanbul Ticaret Odası'nın da desteğiyle ilk kez bir seyyar sergi düzenlenmiş, serginin mekânı Karadeniz vapuru olmuştur. Yine de böyle bir serginin gereksiz olduğunu, boşuna o kadar para harcanacağını, medeni dünyaya ne göstereceğimizi söyleyenler olmuştur. Buna karşılık Yunus Nadi, *Cumhuriyet* gazetesinde; Sedat Simavi de *Resimli Gazete*'de, seyyar sergiye destek veren yazılar kaleme almıştır. *Yeni Ses* gazetesinde yayınlanan Benizade Hamdi'nin yazısında ise serginin kapsamlı ve yeterli olmadığı, ama Türkiye'nin tanıtılması açısından iyi olduğu söylenmektedir (L. Uçan, 2006: 43-44).

Karadeniz vapuru, aslında 1905 yılında Hollanda'da Vlissingen tersanesinde üretilen S. S. Wilis'tir; 1924 yılında Seyr-i Sefain İdaresi tarafından Hollanda'dan alınan dört yolcu gemisinden biridir, yıllarca Hollanda ile Endonezya arasında seyahat etmiştir⁸. 4731 grostonluk, 120 metre boyunda 14 metre eninde bir yolcu ve yük gemisi olan Karadeniz, seyyar sergiyi taşıdığı 1926 yılından sonra da seferlerine devam etmiş, 29 Eylül 1951 tarihinde hizmet dışı bırakılmıştır (E. Tutel, 2006b: 178). 1954 yılında ise hurdaya çıkarılarak Cenova'da sökülüştür. Seyyar sergi için öncelikle geminin dışı beyaza boyanmış ve içinde gerekli tadilatlar yapılmıştır. Bu tadilat işinin başında mimar Asım Bey (Kömürcüoğlu) bulunmuş; dekorasyon işlerini ise Mimar Naci (Meltem) Bey yürütmüştür. Elektrik düzeni yenilenmiş, tavanlarda alçı süslemelere, yerlerde halılara, duvarlarda hayvan modellerine, fotoğraflara, yağlıboya tabloları yer verilmiştir (L. Uçan,

⁷ Bazı kaynaklarda, Seyyar Sergi fikrini, Mustafa Kemal'e veren kişinin Denizli Vekili Mazhar Müfit Kansu olduğu belirtilmektedir.

⁸ Diğer üçü de Ankara, Ege ve İzmir olarak adlandırılmıştır.

2006: 43). Milli Saraylar'dan halı, antika, vazo gibi eşya alınırken Hereke fabrikasından ipekli ve yünlü halıların yanı sıra döşemelik ve elbiselik kumaşlar ile ipekli yastıklar ve yün battaniyeler; Maarif Vekâleti'nden kitaplar getirtilmiştir. Fırtınalı günlerde tüm bunların zarar görmemesi için gerekli önlemler alınmış; gemide yangın tatbikatı bile yaptırılmıştır. Diğer taraftan vapurdaki İş Bankası gişeleri (Görsel 1), iç mekân ve mobilya tasarımları, Atatürk'ün beğenisini kazanan Selâhattin Refik Sırmalı'nın tasarımıdır⁹.

Görsel 1: İş Bankası gişeleri (Süreyya Gürsu (1935). 1926 Senesinde Yapılan Seyyar Sergi Seferi Hatıraları, Derleyen: Refik Akdoğan, 2006, İstanbul, s. 22).

Vapurun içi, Teşhir ve Satış olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Baş taraftaki bir numaralı ambar, içki ve tütün ürünlerine, Kütahya çini örneklerine, Hacıbekir şekerlemelerine, Türk halılarına, çeşitli takı ve kehribar işlerine, tespih ve ağızlıklara, kumaş ve kıyafetlere, el işlemelerine ve değerli bir ud'a ayrılmıştır. Geminin kış tarafındaki iki numaralı ambarda ise Numune Dairesi olup Beykoz kundura fabrikasının ayakkabıları, Bursa ipeklileri, çeşitli tahıl ürünleri, meşe palamudu, afyon, deri, koza, kereste, fındık, tiftik ve pamuk teşhir edilmiştir (E. Tutel, 2006a: 38). Sergi broşüründe, bölümler ve sergilenecekler şöyle gösterilmiştir: Birinci Kısım: 1-Madenler, taşlar 2-Tahtalar 3-Pamuk, yün tiftik, ipek vesaire 4-Yumurta, balık, havyar vesaire 5-Hububat, meyveler, kuru konserve vesaire 6-Baharat

⁹ Selâhattin Refik Sırmalı (1889-1975) tasarımları için: Çiler Buket Tosun, Arda Can Özsu, Cumhuriyet Döneminin Art Deco Mobilya Tasarımları: Selâhattin Refik Sırmalı ve Atatürk'ün Çalışma Odası, Ankara Araştırmaları Dergisi, 2 (2), 2014, s. 216-235.

ve boyalar; İkinci Kısım: 1- Porselen ve aynalar 2-Mobilya, kamyş ve sepet işleri ve mutfak eşyası 3- Ayakkabılar vesaire 4- Mensucat, işlemeli ve örme halılar 5- Erkek ve kadın elbiselerine ait eşya 6- Hayvani ve nebati mamulat, meşrubat, tatlı, şeker ve reçeller 7- Sabun, mum vesaire 8- Tütün 9- Sınai Nefise, tablo vesaire 10-Resim, heykeltraş, hat ve çini 11- Musiki aletleri 12-Zanaat işleri (G. Akçura 2009: 186) (Görsel 2).

Dokuma Ürünleri	Kuruyemişler	Konserveler
Pamuk	Kuru Kahve	Sebze ve Meyve
Yün	Kuru Vişne	İtiryat
Tiftik	Dut Kuruşu	Kolonya
Kendir	Badem	Gül Yağı
Kenevir	Fındık	Kekik Yağı
İpek	Ceviz	Muhtelif Yağlar
Madenler	Kestane	---
Altın	Üzüm	Deriler
Gümüş	İncir	Kürkler
Krom	Reçel ve Şekerlemeler	Postlar
Kömür	Şekerlemeler	---
Cıva	Pestiller	Halı
Manganez	Pekmez	---
Zımpara	Bulama	Milli Mensucat
Kükürt	Pekmez Sucukları	---
Simli Kurşun	Tahin Helvası	Tablolar - Aynalar
Amyant	Bal	El İşleri
Bakır	Balıklar	Porselenler
Eskişehir Taşı (Lüle)	Havyar	Tenteler
Hacı Bektaş Taşı	Balık Yumurtası	Boya İşleri
Siyah Kehribar	---	Tiftik Mamulatı
Tuz	Zeytin	Bursa'nın Mensucati
Kıl	Zeytin Yağı	Kastamonu Bezleri
Hububat	Susam Yağı	Antikalar
Kuş Yemi	Sabun (tuvalet ve çamaşır için)	Ayakkabılar
Deva (ilaç) Ürünleri	Mum	Ahşap mamulleri
Keten Tohumu	Hububat	Döşemeler
Mazı	Bamya	Mefruşat
İhlamur	Bakla	Kâğıt ve Mukavva
Hatmi	Bezelye	Mobilyalar
Cehri	Nohut	Hasır Mamulatı
Kitre	Fasulye	Sepetçilik
Afyon	Susam	Araç Gereçler
Haşhaş	Börülce	Tarım araç-gereçleri
Gelincik	Pirinç	Sanayi araç-gereçleri
Yapağı	Arpa	İnşaat malzemeleri
Adaçayı	Buğday	Aydınlatma ürünleri
Anason	Yulaf	Sihhi eşyalar
Meyankökü	Sanat Ürünleri	Dişçilik aletleri
Ağaç Sakızı	Resim	Isıtma Ürünleri
Çam Sakızı	Tablo	Saat/saatçilik
Katran	Nakiş	Musiki
Üzerlik	Mimari	Müzik aletleri
Çörek Otu	Heykel	Musiki eserleri ve notalar
Salep	Hat	Ziynet Eşyası
Tütün (işlenmiş ve işlenmemiş)	Çini	Süs
Nargile		Oyuncaklar
Tömbeki		

Görsel 2: Sergi ürünleri (Ufuk Erdem (2019). Türkiye Cumhuriyeti Kendini Tanıtıyor-Yüzer Sergi Avrupa'da, İstanbul: Hiper Yayın, s. 39)

Hazırlanan kitapçıklarda, ürünler hakkında bilgi, nerelerde ve nasıl yetiştirildiği, kroki ve haritalar eşliğinde yer alırken nasıl mahsul alındığı, ihracat ve banka bilgileri verilmektedir. Sanat ürünleri hakkında da benzer bilgiler yer almış; bu kitapçıklar, gidilecek ülkelerin dillerinde basılmıştır:

“Sergiye bir alâmet-i fârika olmak üzere temsili bir resim yaptırılmış; harita şeklinde, beş lisan üzerine duvar ilanlarıyla resimli ve renkli yine beş

lisan üzerine otuz bin adet büyük duvar ilanı bastırılmıştır. Sergi talimat ve programı da dört dile çevrilerek tüccarlara ve gidilecek limanların sefaret ve konsolosluklarına gönderilmiştir. [...] İstanbul'un güzel manzarasını, abideleri, mektepleri ve bazı müessese-i hayriyeyi gösteren 20 metrelik film imal ettirilmiş ve vapurda film almak ve film gösterilmek üzere bir görevli tayin edilmiştir.” (G. Akçura 2009: 186).

Kitapçıklarda ayrıca Türkiye'nin tarihi, doğal ve kültürel zenginliklerini gösteren fotoğraflar bulunmaktadır. Türk tarihinde bir ilk olan bu faaliyette, vapur, önemli liman kentlerine uğrayarak hem Türkiye'yi, Türk ürün ve eserlerini tanıttacak, hem de yeni Cumhuriyet Türkiye'sini temsil ederek hasta adam imajını yıkacaktır. Uğranılacak limanların devletleriyle önceden ilişkiye geçilmiş; hatta Finlandiya ve Amerika, seyyar serginin özellikle ülkelerine gelmesini talep etmiştir.

Diğer taraftan sergiye katılacak kişilere/ tüccarlara çeşitli kolaylıklar ve imkânlar sunulmaktadır. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: satılacak eşyadan komisyon alınmayacak, satılmayan eşyadan nakliye ücreti alınmayacak, sergi komisyon deposuna gönderilecek eşyanın bu nakliye ücreti mal sahibine ait olacak, malın komisyona tesliminden sonraki sigortası, antrepo masrafı, depodan gemiye nakli vb sergi komisyonuna ait olacak, sergiye üç bin liralık eşya koyan tüccara ücretsiz kamara verilecek, iki bin liralık eşya koyana ise yüzde yirmi indirim yapılacak vb. Sergiye katılan üreticiler ve esnaf ya bizzat ya da vekilleri ile katılacaktır. Katılamayacak olan gemideki İş Bankası şubesine yazılı vekâlet verecektir. İş Bankası şubesinin, hangi işlerden sorumlu olduğu ayrıca açıklanmıştır. Gidilen limanlarda nasıl bir satış prosedürü uygulanacak ve para değişimleri nasıl yapılacak gibi durumlar da belirlenmiştir.

Bunların yanı sıra gemideki yemekler, lokantada yenilecek; gidilen limanlarda verilecek ziyafetlere katılmak isteyenler elbise ve şapka giyecektir. Vapurda, lokanta haricinde bir de büfe bulunmaktadır. Bunun işletmesi için çıkarılan ihaleyi Rum Mösyö Miço'nun alması kimilerince eleştirilmiştir (E. Şencan Gürtunca, 2020: 56). Her akşam saat beşten yediye konser verilecek, geceleri on-onbir arası cazband çalacaktır. Saat onbirden sonra kamaralarda gramofon çalmak, yüksek sesle konuşmak ve hızlı gülmek yasaktır (G. Akçura, 2009: 187). Sergi sırasında, komisyonun izni olmadan film ve fotoğraf çekmek de yasaktır.

İstanbul Ticaret Odası tarafından bir Düzenleme Komisyonu oluşturulduğu gibi sergi için bir Tertip Heyeti de meydana getirilmiştir. Bu Tertip Heyeti'nde, Manyasizade Raufî Bey (Ziraat Bankası Eski Müdür Muavini), Sadullah Bey (Seyr-i Sefain Müdürü Umumisi), Muhsin Bey (İstanbul Ticaret Mıntıkası Müdürü), İbrahim Bey (İstanbul Sanayi Müdürü), Müfit Bey (Ticaret-i Bahriye Müdür Muavini) bulunmaktadır (U. Erdem, 2018: 91).

285 kişinin yolculuk ettiği geminin birinci kaptanı Lütfü (Topuz?); ikinci kaptanı ise Süreyya (Gürsu)'dur. Üçüncü kaptan Asım (Alınak), dördüncü kaptan Vedat (Karaaslan), mülâzım kaptanlar Şefik (Göğen), Zeki (Derinsu), Ekrem (Savat), Necati ve Ethem kaptanların yanı sıra çarkçıbaşı Kantarcı İsmail Efendi bulunmaktadır (E. Tutel, 2006a: 39). Gemi mürettebatı olarak birinci kaptan, ikinci kaptan, üç tane üçüncü kaptan, yedi tane mülâzım kaptan, bir doktor, iki telsiz memuru, onbeş güverte zabiti, yedi makine zabiti, kamaralarda ve güvertede görevli 125 kişi iâşe işlerinde çalışan 18 kişi bulunmaktadır. Sergi tertip heyeti memurları ise 95 kişidir. 47 kişilik Riyaset-i Cumhur Orkestrası'nın şefi Albay Osman Zeki Üngör¹⁰ dür. Orkestra klasik eserler çalıp konserler verecektir. Gidilen ülkelerin marşlarına önceden hazırlık yapmışlardır. Gemideki bilinen isimler arasında Sanat tarihçisi-ressam Celal Esad Arseven, Bedia Celal (Celal Esad'ın kızı ve ilk kadın muharrirlerden biri), gazeteci-yazar Vâlâ Nureddin, şair Kemalettin Kamu, nüktedan Mahmut Baler ve eşi Seniha Hanım, Raufi Bey (Celal Bayar'ın oğlu) ve eşi Zekiye Hanım, Pertev (Demirhan) Paşa, Pertev Paşa'nın kızı Nevin, Seyfettin (Çürüksulu) Paşa, Manyasizade Rauf Bey, Rauf Bey'in eşi Luhika Hanım, Luhika Hanım'ın kız kardeşi öğretmen Belkıs Hanım, Milli Eğitimi temsilen Mebrure Hanım (Gönenç), mimar Naci (Meltem) bey, Çamlıca Özbekler Tekkesi Şeyhi Ata Bey, Ali Muhittin Hacıbekir yer almaktadır (U. Erdem, 2018: 95). Robert Kolej öğrencileri de vapurda tercümanlık rolünü üstlenmişlerdir.

Karadeniz Gemisinin Yola Çıkışı, Rotası ve Uğradığı Limanlar

İlkten vapurun 1925 Temmuz ayı içinde yola çıkması düşünülmüş, ama İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, uluslararası sergilerini daha uzun sürede hazırlandığını, başarılı ve verimli bir sonuç elde etmek için süreye ihtiyaç olduğunu ve 1926 yazında yola çıkılmasının gerekliliğini belirtince Ankara buna olumlu yanıt vermiş ve böylece 1926 yazına kadar hazırlıklar sürmüştür. 1926 Şubatı'nda Ticaret Vekâleti, "Karadeniz Vapuru Sergi ve Seyahat Programı"nı resmen ilan etmiştir. Mayıs'ta yola çıkılacağı düşünülen seyahatte, Barselona, Liverpool, Havre, Londra, Hamburg, Stockholm, Helsinki, Leningrad, Danzig, Kopenhag, Amsterdam, Anvers, Marsilya, Cenova, Napoli, Venedik, Trieste, Batum, Odesa, Köstence ve Varna limanlarına gidilecek; limanlarına göre iki-üç-dört gün kalınacaktır. Ama vapur yola ancak 12 Haziran'da çıkmış ve Avrupa dışında gidilecek olan limanlar, rotadan çıkarılmıştır. Yaşanan gecikmeler basında ve çeşitli çevrelerde olumsuz tepkilere yol açmıştır. Hatta vapurun hareket ettiğinin ertesi günü, Cumhuriyet gazetesi "*Seyyar Sergi nihayet gidebildi*" başlığıyla haberi vermiştir.

29 Mayıs'ta boyandığı havuzdan çıkarılıp Cibali'ye getirilen vapura kömür ikmal yapılmıştır. 12 Haziran 1926 tarihinde Karaköy/Galata rıhtımından ayrılan Karadeniz vapuru, Haydarpaşa'da son bakımdan geçtikten sonra sabaha karşı

¹⁰ Osman Zeki Üngör (1880-1958), şair, besteci, orkestra şefi, keman virtüözü. Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal marşının bestecisi olarak tanınmıştır.

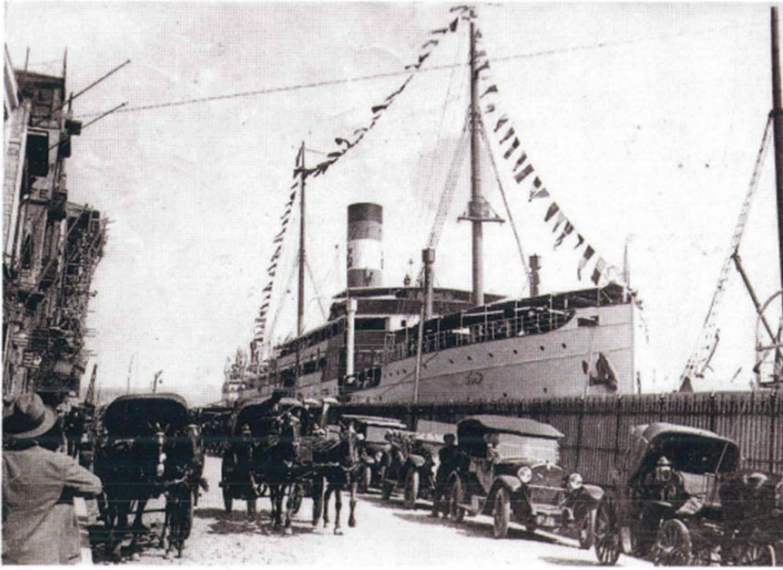
yola çıkmış; 13 Haziran'da Mudanya'ya varmıştır. O günlerde Bursa'da olan Gazi Mustafa Kemal Paşa, Mudanya açığındaki vapura giderek sergiyi gezmiştir. Burada Türk kahvesi içmiş, yemek yemiş, fotoğraf çekirmiştir. Orkestranın eşliğinde dans edilmiş; Mustafa Kemal'e hediyeler sunulmuştur. Hediyelerden biri olan tespihi, Ali Usta, Mustafa Kemal'in vapurda olduğu süre içinde orada yapmıştır. Diğer bir hediye ise Sedef Vasıf Bey'in yaptığı yekpare fildişi tabakadır. Gördüklerinden memnun kalan Mustafa Kemal, sergi defterine: "*Sergi, muvaffak olmuş bir eserdir. Bende gayet iyi intibalar husule geldi. Teşhir tarzı çok iyidir. Müteşebbisleri takdir ve tebrik ederim*" diye yazmıştır (U. Erdem, 2018: 93). Seyyar Sergi, Gazi Paşa ile Bandırma'ya doğru yol alırken Gülnihal vapurundakiler tarafından alkışlanan Gazi Paşa, yemeğini bırakıp onları mendiliyle selamlamış ve sonra Bandırma'da Karadeniz vapurundan ayrılmıştır. Bandırma'dan Balıkesir'e giden Mustafa Kemal'in gemiye binerken ve inerkenki fotoğraflarını yorumlayanlar, sergi memnuniyetine rağmen üzgün görünmesini tam bu tarihte (14 Haziran) planlanan İzmir suikastını haber almasına bağlamışlardır.

Çanakkale Boğazı'ndan Ege'ye açılan gemi, programında olmamasına rağmen Cezayir'de Bona (Annaba) limanına giderek kömür ikmali yapmıştır. Hatta bu arada gemiden bir süre haber alınamaması, İstanbul'dakileri endişelendirmiştir (L. Uçan, 2006: 44-45). Program dışı olmasına rağmen Bona'da büyük ilgi gören gemi, oradan Barselona'ya geçmiştir. *Cumhuriyet* gazetesi yazarlarından Dünder Bey, Barselona izlenimlerini, bir yazı dizisinde paylaşmıştır (L. Uçan, 2006: 45). Buradaki izdiham, polis müdahalesini gerektirmiştir. Barselona'da 11000 kişinin gezdiği sergiyi, sonraki durak Fransa'nın Havre limanında 2500 kişi gezmiştir. 4 Temmuz'da Londra'ya varan gemi, Thames nehrine demirlemiş ve sergiyi 4000 kişi ziyaret etmiştir. Hollanda'nın Amsterdam şehrinde ise iki gün içinde sergiye 5000 kişi gelmiştir.

Sergi, Hamburg'da çok büyük ilgi görmüş, sergi heyeti için ziyafet düzenlenmiş, belediye başkanı övgü dolu konuşma yaparak kadehini kaldırmıştır. Türk orkestrasının ertesi gün verdiği konseri de 8000 kişi izlemiş ve konser beğeni toplamıştır. Hamburg'dan sonra Stockholm'de de beğeniyle karşılanan ve belediye başkanının güzel sözlerine neden olan sergiyi, 7500 kişi gezmiş; özellikle sigara, şeker, halılar ilgi görmüştür. Sonraki durak Helsinki'de yine ziyafetler verilmiş, sergi hakkında olumlu konuşmalar yapılmıştır. Ayrıca buradaki Türkler ile coşkulu ve sıcak anlar yaşanmış; sergi çok büyük ilgi görmüş, rıhtımda 10000 kişinin izdiham yarattığından bahsedilmiştir. Helsinki'den sonra gidiş yönünde son durak Leningrad olmuştur. Burada Rus görevlilerin fotoğraf ve film makinelerini toplayıp mühürlemesi, karaya çıkacak kişileri bir karneye bağlaması gibi tatsız olaylar yaşanmıştır. Buna rağmen yaklaşık 9000 kişi sergiyi gezmiştir. Gemide kalmak zorunda olanların, karaya çıktıkları andaki izlenimlerini *Cumhuriyet* gazetesinden Dünder Bey, şöyle dile getirmektedir: *Vapurdan çıkıldığı zaman sevgili vatanımıza kavuşmuş gibi olduk. Zeki Bey idaresindeki mızık, Enternasyonal Marşı'nı çalıyordu* (L. Uçan, 2006: 45). Seyyar Sergi süresince hem gemide hem

gittikleri liman şehirlerinde icraatta bulunan orkestra, genelde klasik bir repertuar sunmuş; klasik bestecilerin yanı sıra demirledikleri ülkelere özgü beste ve marşlara da yer vermiştir. Aslında bu tür etkinlikler, Muzıka-i Hümayun için bir ilk değildir. Daha önce I. Dünya Savaşı sırasında moral verme amacıyla İstanbul'a gelen Alman ve Macar orkestralarına karşılık Muzıka-i Hümayun'un Orta Avrupa şehirlerinde konserler vermesi kararlaştırılmıştır. Orkestra şefi Saffet Bey, henüz bunun için erken olduğunu savunmuş, yaşanan bazı aksaklıklar ile Saffet Bey istifa etmiştir. Böylece tek bir şef yönetimindeki bando ile orkestra ayrılmış; Zeki Bey orkestra, Zati Bey bando şefliğine atanmıştır. Mâbeyn-i Hümayun Orkestrası, 25 Aralık 1917-31 Ocak 1918 arasında söz konusu Avrupa turnesine çıkmıştır. 27 Nisan 1924 tarihinde Mustafa Kemal'in emri ile Riyaset-i Cumhur Orkestrası adını alan topluluk (M. Tınç, 2006: 51), Karadeniz Seyyar Sergisi'nde de Osman Zeki (Üngör) Bey başkanlığında yer almıştır.

Karadeniz vapuru, dönüş yolculuğunda sırasıyla Polonya'nın Danzig ve Gdynia, Danimarka'nın Kopenhag, Belçika'nın Anvers, Fransa'nın Marsilya, İtalya'nın Cenova ve Napoli limanlarına gitmiştir. Danzig'de beklenen ilgi görülmemiş olsa da Gdynia'da gösterişli bir karşılama töreni yaşayan vapurdakiler, buradan ayrılırken duygusal anlar yaşamıştır. Sonraki duraklar olan Kopenhag ve Anvers'de, önceki şehirlerdeki kadar olmasa da sergi, yine ilgiyle karşılanmıştır. Danslar ve konserler düzenlenmiş; sergide tütün, şeker, kehribar, ağızlık ve teshihler, sigara, Bursa havlu ve işlemleri ilgi görmüştür. Marsilya'da ise tam tersi olarak sergi ilgi görmemiş, tören ve ziyafet düzenlenmemiş, sergiyi ancak 1500 kişi gezmiştir. Vapurun uğradığı son ülke İtalya'dır; buradaki Cenova ve Napoli ziyaretleri de çok parlak geçmemiş, ziyaretçi sayısı Cenova'da 1000, Napoli'de 2000 olmuştur. Buradan Türkiye'ye doğru yola çıkan vapur, sonuçta 12 ülkede 16 limana uğramıştır. 9981 deniz mili yol katedilmiş; 2778 ton kömür ve 971 ton tatlı su tüketilmiştir (E. Tutel, 2006a: 41). Yolculuk süresince 16 balo ve yemek verilmiş, her limanda 1000'in üzerinde ziyaretçi olmuş, 120 bin liralık satış yapılmıştır. Tütün, halı, kehribar, çiniler ve Hacıbektaş taşları ilgi görmüş; pamuk, konserve, kuru yemiş ve tütün gelecek vadetmiştir. İstanbul'a varmadan önce birkaç saatliğine Çanakkale'de kalan vapur, burada da ilgi görmüştür. 5 Eylül günü İstanbul'a varan Seyyar Sergi, 7-9 Eylül günlerinde halka açılmış (Görsel 3); bu arada gemide düzenlenen ücretli müsamerenin geliri Tayyare Cemiyeti'ne ayrılmıştır (U. Erdem, 2018: 94).

Görsel 3: Karadeniz vapuru, İstanbul'a döndüğünde Galata rıhtımında (Ufuk Erdem (2019). Türkiye Cumhuriyeti Kendini Tanıtıyor-Yüzer Sergi Avrupa'da, İstanbul: Hiper Yayın, s. 208)

Gezi başlangıcında olduğu gibi bitiminde de basında olumlu-olumsuz haberler ve tepkiler yer almıştır (U. Gülsoy, B. Nazır, 2012: 190-199). Olumsuz eleştirilere Ticaret Bakanı Rahmi Bey cevap vermiş; serginin bir ilk olması nedeniyle eksiklikleri olabileceğini söylemiştir. *Cumhuriyet*'teki bir yazıda ise Sergi, ticari beklentilerin karşılanmadığı, sıradan bir pazardan farkı olmadığı, ticari değeri olmayan Şarklı niteliğinde eşya olduğu, geminin/ serginin dekoratif özelliklerine daha önem verildiği hususunda eleştirilmiştir (L. Uçan, 2006: 46). Ali Suad¹¹ da İstanbul *Şehremaneti Mecmuası*'ndaki iki yazısından ilkinde sergideki ürünlere ve seçimine değinirken ikinci yazıda, sergiyi değerlendirmekte ve eleştirmektedir (C. E. Arseven, 2008: 13, 139-147). Serginin çok kapsamlı olmadığı, yeterli katılımcının yer almadığı, satılan ürünler için zengin içerikli broşürler basılmadığı, pazarlamadan çok teşhirciliğe önem verildiği, müşterileri ikna edecek muhatapları olmadığı, bazı soruların cevapsız kaldığı, bazı limanlarda az kalındığı gibi yorumlar yapmaktadır. Kaptan Süreyya Gürsu ise Seyyar Sergi'nin sonunda, bu yolculuğu ve sergiyi değerlendirmekte, bazı küçük olumsuzluklara rağmen özellikle kazanımlara vurgu yapmakta; gözlemlediklerini özetlerken alçakgönüllü, saygılı ve kibar bir dil kullanmaktadır (S. Gürsu, 1935: 170-172).

¹¹ Bir başka kaynaktan, bu isim Ali Fuad olarak geçmektedir, bkz. L. Uçan, "Karadeniz Gemindeki Türk Seyyar Sergisi İçin Basında Ne Yazıldı?", *Popüler Tarih*, sayı 72, 2006, s. 47.

Karadeniz Seyyar Sergisi'ndeki Ressamlar ve Tabloları

Ressam Namık İsmail, serginin logosunu hazırlamış ve broşür, menü, hatıra pulları ile mendillere bu logo yerleştirilmiştir (Görsel 4, 5). Logoda ticaret ve haber tanrısı Hermes, elinde Seyr-i Sefain arması ile vapura yol gösterirken vapur denizde süzülmetedir. Vapurun arka tarafında Türk bayrağı ve İstanbul silüeti görülmektedir. Namık İsmail'in tasarladığı afişler de Avrupa bankalarına dağıtılmak üzere hazırlanmıştır. Vaporda bir posta şubesi açıldığı gibi otuz bin pul basılmış; bu pullarda da aynı tasarım kullanılmıştır. Ayrıca posta şubesi için Beyoğlu 980 kodlu bir telefon oluşturulmuştur (C. Bozkurt 2019: 1105).

Görsel 4: Karadeniz Seyyar Sergisi'nin broşürü (Gökhan Akçura (2009). Türkiye Ser-gicilik ve Fuarçılık Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 185)

Görsel 5: Karadeniz Seyyar Sergisi antetli ve damgalı zarf (<https://artam.com/muzayede/320-online-pul-muzayedeside/seyyar-karadeniz-sergisi-ozel-damgasi> Erişim: 31.03.2024)

25 sayfalık Seyyar Sergi talimat ve programı basılmış (Görsel 6-7); dört dile çevrilerek tüccarlara ve gidilecek limanların sefaret ve konsolosluklarına gönderilmiştir. Karadeniz vapuru, Bahriyeli ressamılarından Diyarbakırlı Tahsin'in tablolarında karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birinin ona ait olup olmadığı kesin değilse bile ilk kitapçık ve logoda yer aldığı görülmektedir (Görsel 6). Ayrıca vapurdakiler için özel kimlikler (Görsel 8) hazırlandığı gibi ziyaretçiler için sergi giriş kartları da basılmıştır.

Görsel 6: Karadeniz Seyyar Sergisi'nin kitapçığı (Fevzi Çakmak, Alev Gözcü (2023).

Cumhuriyet'in Kendini Batı'ya Tanıtma Projesi: Seyyar Sergi'nin Türk ve Dünya Kamuoyundaki Yansımaları, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, cilt 23, sayı 46, s. 343)

Görsel 7: Karadeniz Seyyar Sergisi'nin talimatnamesi (Ufuk Erdem (2021). Karadeniz Vapuru (1926), Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/karadeniz-vapuru-1926/> Erişim: 31.03.2024)

Görsel 8: Seyyar Sergi ile seyahat edecek olan tüccarlara mahsus hüviyet varakası (<https://www.istanbulmuzayede.com/urun/4594792/seyyar-sergi-le-seyahat-edecek-olan-tuccarlara-mahsus-huviyet-varakasi-4-sayfa> Erişim: 31.03.2024)

Karadeniz Seyyar Sergisi ya da Karadeniz vapuru ile ilgili kaynaklarda, Sanayi-i Nefise Mektebi öğrencilerinin sergiye katıldıkları veya Güzel Sanatlar eserlerine yer verildiği yazılmaktadır. Özellikle zanaat sınıfına girebilecek el işleri ve ticari mallardan kısaca bahsedilirken tabloların ne olduğundan ya da hangi ressamın eserlerinin sergilendiğinden bahsedilmemektedir. Namık İsmail'in sergi logosunu hazırladığı bilgisi dışında sadece birkaç kaynaktan, İbrahim Çallı'nın Atatürk portresinin yer aldığından söz edilmekte (Görsel 9), bu da aslında sanat açısından değil, Cumhuriyet'in kurucusu, ülkenin cumhur reisi ve bu serginin gerçekleşmesini sağlayan kişi olması dolayısıyla ortaya konmaktadır. Diğer taraftan eldeki sayılı görsel malzemeden anlaşıldığı kadarıyla seyyar sergide birbirinden farklı Atatürk portreleri mevcuttur (Görsel 1, 9 vb.); hangisinin tablo, hangisinin fotoğraf olduğunu tam olarak belirlemek zordur. Ayrıca Çallı'nın yapmış olduğu Atatürk portreleri ile karşılaştırma yapıldığında da bir sonuca varılamamıştır.

Görsel 9: Sergi dairesinde tezyinat kısmı (Süreyya Gürsu (1935). 1926 Senesinde Yapılan Seyyar Sergi Seferi Hatıraları, Derleyen: Refik Akdoğan, 2006, İstanbul, s. 42)

Fotoğraflar ve belgesel filmlerde görüldüğü gibi, sergide fotoğraflar ve tablolar duvarlara asılmıştır. Hatta yazılı kaynaklarda belirtildiği gibi çeşitli ticari levhalar ve çizelgeler de duvarlarda yerini almıştır. Ayrıca ürünlerin yanında açıklayıcı bilgiler yer almaktadır. Bunların hepsi, ülkeyi tanıtmaya amaçlıdır. Bu bağlamda bakıldığında fotoğraflar ve tablolar, ülkenin tarihi ve doğal güzelliklerini yansıtmakta; böylece adeta bir turizm fuarında sergilenen posterleri hatırlatmaktadır. Ayrıca belki ticari amaca istinaden liman görüntülerine yer verildiği anlaşılmaktadır. Bu tablolardan biri Namık İsmail'e aittir (Görsel 10-11). Atatürk portrelerinin, vapurun çeşitli bölümlerinde yer alması gibi tabloların da farklı yerlere asıldığı görülmektedir. Çünkü Namık İsmail'in bu tablosu, kaynaklarda yer alan ve tabloları bir arada gösteren fotoğraftaki (Görsel 12) bölümde değildir.

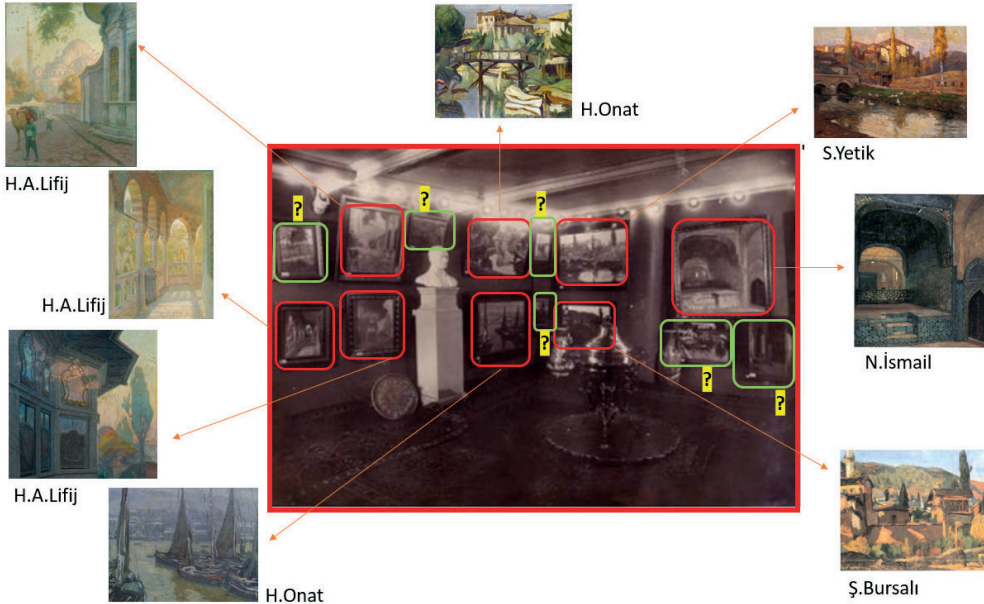
Görsel 10: Seyyar sergiden görüntü (<https://anderetijden.nl/aflevering/29/Diplomatiek-spel> Erişim: 31.03.2024)

Görsel 11: Namık İsmail, *Haliç Tersanesi/ Sirkeci Rıhtımı*, tuval üzerine yağlıboya, 76.7 x 227.4 cm., İstanbul Ticaret Odası Resim Koleksiyonu (Anonim (tarihsiz), İstanbul Ticaret Odası Resim Koleksiyonu, İstanbul: Ticaret Odası Yayınları, s. no. yok)

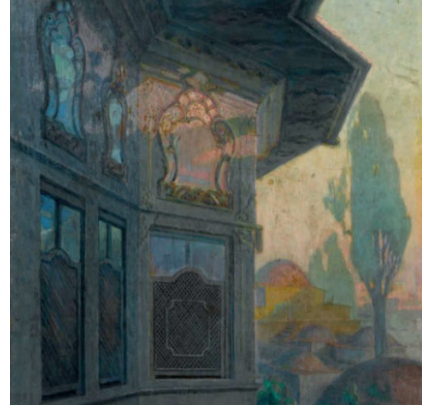
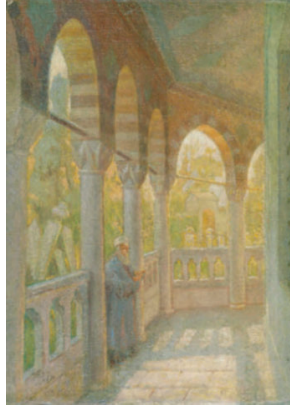
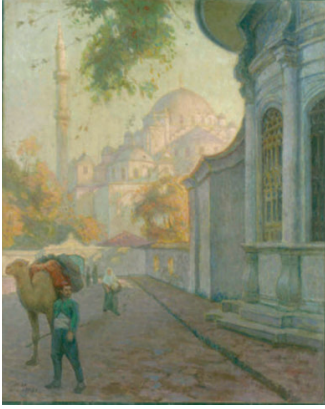
Görsel 12: Satış dairesinde sanayi-i nefise meşheri (Süreyya Gürsu (1935). 1926 Senesinde Yapılan Seyyar Sergi Seferi Hatıraları, Derleyen: Refik Akdoğan, 2006, İstanbul, s. 49)

Sergideki tabloları bir arada gösteren fotoğrafta tespit edilebilenler ise Hüseyin Avni Lifij, Hikmet Onat, Sami Yetik, Namık İsmail ve Şefik Bursalı'ya aittir (Görsel 13).

Görsel 13: Sergide tespit edilen ve edilemeyen tablolar

Fotoğrafın solundaki dört tablodan üçü Hüseyin Avni Lifij'indir. O üç tablonun yanlarındaki iki tablo da Lifij'in olabilir, çünkü anlaşıldığı kadarıyla aynı ressamın ait tablolar bir arada sergilenmektedir. Başka bir ressamın olma ihtimali de vardır; ancak tespit edilememiştir. Lifij'in söz konusu üç tablosu ise şunlardır (Görsel 14, 15, 16): *Nakşidil Sultan Sebili Önünden Fatih Cami/ Fatih Camii Çorba Kapısı ve Nakşidil Sultan Sebili Önünde Deveci*, *Kanuni Sultan Süleyman Türbesinde Hoca*, *Mihrişah Sultan Dairesi/ Saçaklı Köşk Önünde Gurub Vakti*. Tabloların bazıları, kaynaklarda farklı isimlerle geçtiğinden burada da öyle yazılmıştır. Sonuçta Lifij'in bu tablolarında, tarihi yapılar karşımıza çıkmaktadır.

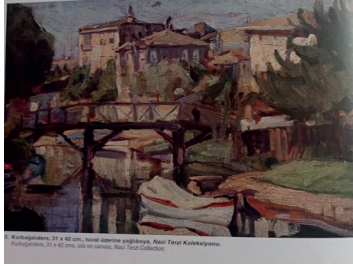

Görsel 14: Hüseyin Avni Lifij, *Nakşidil Sultan Sebili Önünden Fatih Cami/ Fatih Camii Çorba Kapısı ve Nakşidil Sultan Sebili Önünde Deveci*, kontralit üzerine yağlıboya, 58 x 47 cm., Şazi Sirel-Ayten Sirel koleksiyonu (Ahmet Kâmil Gören (2001). Avni Lifij, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s. 276)

Görsel 15: Hüseyin Avni Lifij, *Kanuni Sultan Süleyman Türbesinde Hoca*, tuval üzerine yağlıboya, 39 x 29 cm., Memduh Yaşa koleksiyonu (Ahmet Kâmil Gören (2001). Avni Lifij, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 286)

Görsel 16: Hüseyin Avni Lifij, *Mihrişah Sultan Dairesi*, Kontrplak üzerine yağlıboya, 50 x 41 cm., Sakıp Sabancı Müzesi/ *Saçaklı Köşk Önünde Gurub Vakti*, tahta üzerine yağlıboya, 50 x 41 cm., Sıtkı Koçman koleksiyonu (<https://www.sakipsabancimuzesi.org/sanatci/265/832> (Erişim: 31.03.2024) / Ahmet Kâmil Gören, Avni Lifij, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 288)

Sergi fotoğrafının orta bölümünde altlı üstlü yerleştirilen iki tablo ise Hikmet Onat'a aittir (Görsel 17-19). Lifij'in tablolarındaki gibi bu eserlerin de farklı isimlerle kaynaklara geçtiği görülmüştür (Görsel 19). Ayrıca Hikmet Onat'ın Kurbağalıdere'yi birkaç kez ve birbirine benzer şekilde resmettiği anlaşılmıştır. Fotoğrafın siyah beyaz olması, net olmaması ve uzaktan çekilmiş olması, tabloların tam tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla sergideki *Kurbağalıdere*, Hikmet Onat'ın iki tablosundan biridir (Görsel 17-18). Onat'ın sergiye verdiği bu iki tablosunda, İstanbul'un doğal güzelliklerini öne çıkardığı söylenebilir.

Görsel 17: Hikmet Onat, *Köprülü Peyzaj*, 1922, tuval üzerine yağlıboya, 60 x 49.5 cm., Sakıp Sabancı Müzesi (<https://www.sakipsabancimuzesi.org/sanatci/280/684> Erişim: 31.03.2024)

Görsel 18: Hikmet Onat, *Kurbağalıdere*, tuval üzerine yağlıboya, 31 x 42 cm., Naci Terzi koleksiyonu (Kıymet Giray (1995). Hikmet Onat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 102)

Görsel 19: Hikmet Onat, *Haliç'te Kış*, yağlıboya, 33 x 25 cm., Edip Onat koleksiyonu / *Yenicami*, 1922, tuval üzerine yağlıboya, 96 x 130 cm., Özel koleksiyon (Kıymet Giray (1995). Hikmet Onat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 112)

Söz konusu sergi fotoğrafında, Hikmet Onat'ın tablolarının sağ yanındaki iki tablo tespit edilememiştir; ama onların sağında yer alan iki tablo Sami Yetik ve Şefik Bursalı'ya aittir (Görsel 20, 22). Aslında dere konulu birbirine benzer iki tabloyu (Görsel 20, 21) Sami Yetik ve Mehmet Ali Laga yapmıştır. Ama çok küçük farklarla sergideki tablonun, Sami Yetik'e ait olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca tablo tarihi uyuşmazlığı ve Sami Yetik'in tablosunun Ticaret Odası koleksiyonunda olması da bunu destekler durumdadır.

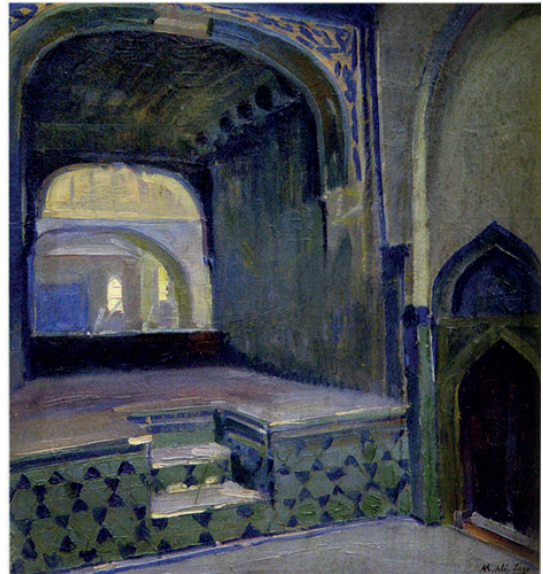
Görsel 20: Sami Yetik, *Derede Ördekler*, duralit üzerine yağlıboya, 70.5 x 97.3 cm., İstanbul Ticaret Odası Resim Koleksiyonu (Anonim (tarihsiz), İstanbul Ticaret Odası Resim Koleksiyonu, İstanbul: Ticaret Odası Yayınları, s. no. yok)

Görsel 21: Mehmet Ali Laga, *Köprülü Peyzaj/ Dere (Tatarlar?)*, 1945(?), tuval üzerine yağlıboya, 68.5 x 99.5 cm, Sakıp Sabancı Müzesi (<https://www.sakipsabancimuzesi.org/sanatci/294/766> Erişim: 31.03.2024)

Görsel 22: Şefik Bursalı, *Bursa'dan Köy Evleri*, 1925, karton üzerine yağlıboya, 60x71.5 cm., İstanbul Ticaret Odası Resim Koleksiyonu (Anonim (tarihsiz), İstanbul Ticaret Odası Resim Koleksiyonu, İstanbul: Ticaret Odası Yayınları, s. no. yok)

Sami Yetik ve Şefik Bursalı'nın tablolarında, Anadolu'dan manzaralar karşımıza çıkmaktadır. Hatta Şefik Bursalı gibi Sami Yetik'in de burada, Bursa'yı resmettiği düşünülebilir. Böylelikle seyyar sergideki tablolarda sadece İstanbul'un değil, Bursa'nın da resmedildiği, hatta önemsendiği anlaşılmaktadır. Çünkü sergi fotoğrafının sağında görülen tablo, Namık İsmail'in Bursa Yeşil Cami içini gösteren eseridir (Görsel 23). Bu tablonun benzerini Mehmet Ali Laga da yapmıştır (Görsel 24); ama mermer şebeke ve kemer içi süslemesi gibi özelliklere bakıldığında sergideki tablonun Namık İsmail'e ait olduğu anlaşılmaktadır. Namık İsmail'in sergi logosunu hazırlaması, tablolarının sergide yer alması ve bu tablonun Ticaret Odası koleksiyonunda olması, bu durumu desteklemektedir. Diğer taraftan böylelikle Bursa Yeşil Cami, hem yapı olarak hem çinileriyle seyyar sergi izleyicilerine sunulmaktadır.

Görsel 23: Namık İsmail, *Bursa Yeşil Camii (Enteriyör)*, 1925, Tuval üzerine yağlıboya, 100.5 x 85.5 cm., İstanbul Ticaret Odası Resim Koleksiyonu (Anonim (tarihsiz), İstanbul Ticaret Odası Resim Koleksiyonu, İstanbul: Ticaret Odası Yayınları, s. no. yok)

Görsel 24: Mehmet Ali Laga, *İç mekân*, duralit üzerine yağlıboya, 54 x 50 cm., Özel koleksiyon (Burcu Pelvanoğlu (2005). “Bir Manzara Ustasının Portresi: Mehmet Ali Laga”, Bursa’da Yaşam, Mayıs, s. 94)

Sergi fotoğrafında tespit edilebilen sekiz tablonun yanında henüz belirlenemeyen altı tablo bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, Sami Yetik, Hasan Vecih Bereketoğlu ve Şevket Dağ’ın tablolarını hatırlatsa bile tam olarak anlaşılamamıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Sergide tespit edilebilen tablolar, bugün Ticaret Odası, Sakıp Sabancı Müzesi ve özel koleksiyonlarda yer almaktadır. Diğer belirlenemeyen tabloların da yurtiçi koleksiyonlarında olduğunu düşünmek mümkündür. Vapurda tablo satışı yapıldığına dair bir bilgi olmadığı gibi tabloların sadece teşhir edildiği düşünülebilir. Ayrıca Karadeniz Seyyar Sergisi’nin düzenlenmesinde İstanbul Ticaret Odası’nın büyük payının olması, sergi bitiminde bazı tabloları kendi koleksiyonuna katması, bu düşünceyi mantıklı kılmaktadır. Sergilenen tabloların konularına bakıldığında, tarihi ve doğal güzelliklerin ön plana çıktığı görülmektedir. Kesin olarak söylemek zor olsa da tüm bu resimler, 1926 öncesi ve sonrasında Galatasaray sergilerinde yer almamıştır. Dolayısıyla belki de ilk kez Karadeniz vapurunda sergilendiği söylenebilir.

Karadeniz Seyyar Sergisi ile ilişkili yayınlarda, sergiye katılan ressam ve eserleri ile ilgili bilgi olmadığı gibi bu kişilerin sergiye nasıl dahil olduğu, söz konusu resimlerin nasıl seçildiği hakkında da bilgi yoktur. Dolayısıyla bu aşamada varsayımlar üzerinden ilerlemek mümkündür. 1927 yılında, yani ser-

giden bir yıl sonra Sanayi-i Nefise Mektebi müdürü olacak olan Namık İsmail, serginin logosunu hazırlamıştır. Mektep hoca ve öğrencileriyle bir arada olması, sergiyi onlara duyurduğu ihtimalini akla getirmektedir. Hatta orkestranın sergiye sonradan katılması kararlaştırıldığı gibi belki de son anda mektepten eserler getirilmesi gündeme gelmiş olabilir. Bunda Namık İsmail'in rolü büyük olmalıdır. Ayrıca Namık İsmail, daha önce Celal Esad Arseven ile birlikte Viyana'ya giderek Türk ressamlarının sergisinin açılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Namık İsmail ile Celal Esad'ın tanışıklığı ve yurtdışı sergi tecrübesi daha eskiye dayanmaktadır. Belki de Namık İsmail'in, Seyyar Sergi logosunu hazırlaması ve sergiye katılması Arseven'in desteğiyle olmuştur. Hatta Karadeniz seyyar sergisinde tespit edilen ressamların -Şefik Bursalı hariç- daha önce Şişli Atölyesi'nin Viyana Sergisi'ne katıldığı görülmektedir. Böylelikle ressamların birbirleriyle ilişkileri ve Avrupa'ya açılımları, bir kez daha anlaşılmaktadır.

Hikmet Onat, o sırada Sanayi-i Nefise Mektebi'nde hocadır. Hüseyin Avni Lifij de 1924 yılından 1927'deki ölümüne kadar aynı mektepte görevlidir. Belki de Lifij'in katıldığı son sergi budur. Çallı da 1914-1947 yılları arasında Sanayi-i Nefise Mektebi'nde hocadır. Seyyar sergiye Atatürk portresinden başka bir resim vermiş midir, belirlenememiştir. Şefik Bursalı ise Sanayi-i Nefise Mektebi öğrencisidir. Bu ressamlar Çallı Kuşağı'ndan olup aşağı yukarı aynı yaşlardadır. Büyük ihtimal onların öğrencisi olan Şefik Bursalı, sergide eseri olan en genç ressamdır. 1921-1930 yılları arasında Sanayi-i Nefise'de eğitim gören Şefik Bursalı'nın daha sonra 1936 yılında Atatürk'ün isteğiyle Moskova, Leningrad ve Kiev'de sergiler açması dikkat çekicidir.

Seyyar sergi için başka ressamlara teklif gitmiş midir, teklif edilmesine rağmen katılmayan olmuş mudur gibi sorular da şimdilik cevapsızdır. 1926 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'ne bakıldığında, Nazmi Ziya'nın müdür olduğu, hocalar arasında Ömer Adil, Feyhaman Duran, Ahmet Ziya Akbulut gibi isimlerin olduğu görülmektedir. Nazmi Ziya ve İbrahim Çallı, daha önce Heyet-i Edebiyye'de yer alarak Çanakkale cephesini ziyaret ettiğinden Karadeniz vapuru sergisine de birlikte katılabilirlerdi, kesin olmamakla birlikte aynı yıl Sanayi-i Nefise Mektebi'nin yer değişikliğinden dolayı iki ressamın yoğun olduğu ve -Çallı'nın Atatürk portresi haricinde-buraya eser gönderemediği düşünülebilir. Sergiye az sayıda ressamın katılması, mektepteki taşınma yoğunluğuna da bağlı olabilir. Ayrıca örneğin bu yıllarda Hoca Ali Rıza, Halil Paşa, yukarıda adı geçen Ömer Adil, Şevket Dağ, Ahmet Ziya Akbulut, Feyhaman Duran, Mehmet Ali Laga gibi ressamlar hayattadır. Bu ressamlarla ilgili yazılı kaynaklarda da seyyar sergiye dair bir ize rastlanmamıştır, ama yine de tespit edilemeyen ya da bilinmeyen eserler arasında onların eserleri olabilir.

Diğer taraftan Karadeniz Seyyar Sergisi'nin 1926 Galatasaray Sergisi ile çakıştığını söylemek mümkündür ve ikisine katılanlar karşılaştırıldığında Hikmet Onat'ın iki sergiye de resim gönderdiği, yukarıda adı geçen diğerlerinin seyyar

sergiye katıldığı görülmektedir. Belki de ikisi arasında seyyar sergiyi tercih etmişlerdir. Ama hiçbirinin, daha sonra bu sergiye dair bir şey dememesi ya da bu ressamlarla ilgili kaynaklarda da bu serginin adının geçmemesi dikkat çekicidir. Ressamların ya da o dönem insanların, büyük bir alçakgönüllülükle bu tür şeyleri ön plana çıkarmadıkları başka alanlarda da görüldüğünden bu durum bir yere kadar anlaşılabilir. Daha ilginç olan, Karadeniz vapuru yolcularından biri sanat tarihçisi-ressam Celal Esad Arseven'dir; ama bu yolculuğa dair kaleme aldığı anılarında ressamla ve sergilenen resimlere değinmemektedir. Hatta Celal Esad'ın kızı olup ilk kadın muharrir olarak kabul edilen Bedia Hanım'ın *Resimli Gazete*'ye vapurdan ulaştırdığı yazılarda da bunlar yer almamaktadır.

Aslında tüm kaleme alınan haber ve yazılarda, ön plana çıkarılanlar vapurun hazırlanışı, ticaret, ticari ürünler, satışa sunulanlar, vapurun yolculuğu ve uğradığı limanlar, bu limanlarda gördüğü ilgi, limanlarda ve vapurda yapılan etkinlikler, hatta vapurdakilerin gezip gördükleri hakkında izlenimleri şeklindedir. Bunlar arasında tablolar, geri planda kalmıştır. Diğer taraftan sergide çeşitli model ya da heykellerin yer aldığı belirtilse de kelimelerin farklı anlamlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. İlk Türk kadın heykeltraşlardan biri olan Nermin Faruki, vapurdaki yolculardan biridir ama henüz gençtir ve burada bulunmasının nedeni, belki de babası Ahmet Faruki ile beraber olmasıdır -ki Ahmet Faruki, Osmanlı'nın ilk ve başarılı parfüm üreticilerindendir. Dolayısıyla Karadeniz vapurunda olmaları bununla bağlantılıdır. Buna karşılık sergiye resim gönderen ressamların, vapur yolcuları arasında olmaması diğer bir soru işaretidir.

Karadeniz seyyar sergisinin iki amacı vardır: Birincisi Türkiye'nin belli başlı ürünlerini Avrupa'ya tanıtmak ve Türk tüccarların Avrupa'daki ilgili kişilerle bağlantı kurmasıyla ticaretin geliştirilmesi; ikincisi ise Cumhuriyet'in ilanı sonrasında hızla gelişen Türkiye'yi, Avrupa'ya tanıtmak. Dolayısıyla böyle bir konseptte ressamların tablolarına yer verilmesi önemli ve dikkat çekicidir.

Daha sonraki yıllarda yüzer sergiler planlansa ya da düzenlense de hiçbir Karadeniz Seyyar Sergisi kadar görkemli ve verimli olmamıştır. Örneğin 1930 yılı için düşünülen seyyar sergi gerçekleştirilememiştir. Sonrakiler ise 1953 ve 1954 Tarsus gemisi ile Avrupa ve Amerika; 1979 Expomarine, 1999 Baltık Seyyar Sergisi, 2007 Samsun Gemisi Bluexpo Yüzer Sergi olarak sayılabilir. Karadeniz Seyyar Sergisi hem kendi düzenlediğimiz bir sergi olduğu, hem Türkiye'de sabit olmayıp seyyar olduğu için; adeta yurtdışında bir sergiye katılım şeklinde gerçekleştiği için Türk tarihinde bir ilk ve öncüdür. Ayrıca hem satış hem sadece teşhiri bünyesinde barındırmasıyla da dikkat çekicidir ve baştaki iki amacına ulaşmıştır. Hatta fuarlarda amaç, sergilenenleri satmak ve ticari ilişkileri geliştirmek iken sergilerde amaç her zaman satış yapmak da değildir. Karadeniz Seyyar Sergisi, bu iki farklı türü birleştirmesi açısından önemlidir. Bunlar bağlamında, Cumhuriyet'in 100.yılı anısına Paşabahçe'nin oluşturduğu hediyelik koleksiyonda yer alan iki ürün de (Görsel 25-26) Karadeniz seyyar sergisine gönderme yaparak Karadeniz vapurunu gündeme getirmiş ve önemini bir kez daha vurgulamıştır.

Görsel 25: Cumhuriyet'in 100.yılı anısına Paşabahçe'nin *Gururla* koleksiyonundan Karadeniz vapuru, 2023 (<https://www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/gururla/karadeniz-vapuru-gondol/u-10027376-378-20804> Erişim: 31.03.2024)

Görsel 26: Cumhuriyet'in 100.yılı anısına Paşabahçe'nin *Gururla* koleksiyonundan Karadeniz vapuru, 2023 (<https://www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/gururla/karadeniz-vapuru-rota-tablo/u-10027256-378-20805> Erişim: 31.03.2024)

Kaynakça

- Akçura, Gökhan (2009). Türkiye Sergicilik ve Fuarcılık Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı.
- Anonim (tarihsiz). İstanbul Ticaret Odası Resim Koleksiyonu, İstanbul: Ticaret Odası Yayınları.
- Arseven, Celal Esad (2008). Seyyar Sergi ile Seyahat İntibaları, İstanbul: Kitabevi.
- Bozkurt, Celil (2019). "Türkiye Cumhuriyeti'nin Bir Propaganda ve Tanıtım Hamlesi: 1926 Seyyar Sergi ve Avrupa Seyahati", Belleten, sayı 83, s.1097-1133.
- Çakmak, Fevzi ve Alev Gözcü (2023). "Cumhuriyet'in Kendini Batı'ya Tanıtma Projesi: Seyyar Sergi'nin Türk ve Dünya Kamuoyundaki Yansımaları", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, cilt 23, sayı 46, s.339-370.
- Erdem, Ufuk (2018). "Karadeniz Seyyar Sergi Vapuru (1926)-Türkiye'nin Dünyaya Tanıtılmasında İstisnai Bir Örnek", Deniz Mecmuası, sayı 10, s.91-95.
- Erdem, Ufuk (2019). Türkiye Cumhuriyeti Kendini Tanıtıyor-Yüzer Sergi Avrupa'da, İstanbul: Hiper Yayın.
- Erdem, Ufuk (2021). "Karadeniz Vapuru (1926)", Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/karadeniz-vapuru-1926/> (Erişim: 31.03.2024)
- Giray, Kıymet (1995). Hikmet Onat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gören, Ahmet Kâmil (2001). Avni Lifij, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gülsoy, Ufuk ve Bayram Nazır (2012). Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu İstanbul Ticaret Odası 1923-1960, İstanbul: Ticaret Odası Yayınları.
- Gürsu, Süreyya (1935). 1926 Senesinde Yapılan Seyyar Sergi Seferi Hatıraları,

1935, Derleyen: Refik Akdoğan, 2006, İstanbul.

Pelvanoğlu, Burcu (2005). “Bir Manzara Ustasının Portresi: Mehmet Ali Laga”, Bursa’da Yaşam, Mayıs, s.86-98.

Şencan Gürtunca, Evrim (2020). Genç Cumhuriyet Karadeniz Vapurunda, İstanbul: Libra Kitap.

Tınç, Mustafa (2006). “Tam 180 Yıllık Bir Müzik Serüveni”, Popüler Tarih, sayı 72, s.48-53.

Tutel, Eser (2006a). “Karadeniz, Sergi Seferi’nde”, Popüler Tarih, sayı 72, s.36-42.

Tutel, Eser (2006b). Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası, İstanbul: İletişim Yayınları.

Uçan, Lale (2006). “Karadeniz Gemisindeki Türk Seyyar Sergisi İçin Basında Ne Yazıldı?”, Popüler Tarih, sayı 72, s.42-48.

Elektronik Kaynaklar

<https://anderetijden.nl/aflevering/29/Diplomatiek-spel> (Erişim: 31.03.2024)

<https://artam.com/muzayede/320-online-pul-muzayedesesi/seyyar-karadeniz-sergi-ozel-damgasi> (Erişim: 31.03.2024)

www.britishpathe.com/asset/75126 (Erişim: 31.03.2024)

<https://www.istanbulmuzayede.com/urun/4594792/seyyar-sergi-le-seyahat-edecek-olan-tuccarlara-mahsus-huviyet-varakasi-4-sayfa> (Erişim: 31.03.2024)

<https://www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/gururla/karadeniz-vapuru-gondol/u-10027376-378-20804> (Erişim: 31.03.2024)

<https://www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/gururla/karadeniz-vapuru-rota-tablo/u-10027256-378-20805> (Erişim: 31.03.2024)

<https://www.sakipsabancimuzesi.org/sanatci/265/832> (Erişim: 31.03.2024)

<https://www.sakipsabancimuzesi.org/sanatci/280/684> (Erişim: 31.03.2024)

<https://www.sakipsabancimuzesi.org/sanatci/294/766> (Erişim: 31.03.2024)

<https://www.youtube.com/watch?v=3abDmZx6Wzk> (Erişim: 31.03.2024)